

Б. А. Железняков ¹, Г. Жумаи ², Д. С. Суатаева ³,

¹ *Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері, PhD докторы Алматы қ, Қазақстан, Email: boriszheleznyakov@mail.ru*

² *«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің аға ғылыми қызметкері Есік, Қазақстан, Email: jboti@mail.ru*

³ *«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің ғылыми қызметкері Есік, Қазақстан, Email: kabykbaeva.dinar@mail.ru*

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАЛҒАР АУМАҒЫНДАҒЫ ЕСКЕРТКІШТЕР ТУРАЛЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Мақалада Ортағасырлық Талғар қалашығын зерттеу барысында белгілі болған археологиялық ескерткіштер туралы баяндалады. Осы күнге жеткен деректерге сүйенсек, қалашық маңында әлі де болса бекітілмеген елді мекендер бар екендігі айтылады. Зерттеулерге сүйенсек, ортағасырлық қала орналасқан аумақ айтарлықтай үлкен болған. Бұған Талғар қалашығынан әр түрлі қашықтықта табылған кездейсоқ олжалар дәлел. Алайда ол туралы тек сол кездегі зерттеушілердің еңбектерімен жазушылардың шығармаларында естеліктер ғана сақталған. Қалалық аумақ пен елді мекенді ондаған жылдар бойы зерттеу барысында сауда-саттық пен қолөнер жақсы дамығандығын осы уақытқа жеткен құнды заттардан көруге болады. Сырттан келген бұйымдар мен қалашық аумағынан табылған күміс тиындар қазіргі таңда еліміздің бірқатар музейлер мен қорық-музейлердің басты артефактілері болып тұр.

Ортағасырлық Талғар қалашығы Ұлы жібек жолының бойындағы халықаралық сауда, қарым-қатынас қарқынды дамыған орталық екендігі белгілі. Осындай қарым-қатынас нәтижесінде сырттан келген бұйымдар қазба барысында немесе кездейсоқ табылып отырған. Мақалада қазіргі таңда қалашық аумағынан тыс жердегі елді мекендер мен қоныстар зерттеуді қажет ететәндәгә айтылады.

Түйін сөздер: Талғар, елді мекендер, ортағасыр, сауда-саттық, археологиялық ескерткіштер, артефактілер, қоныс, олжа, қалашық, аумақ, қолөнер.

Б. А. Железняков ¹, Г. Жумаи ², Д. С. Суатаева ³,

¹ *старший научный сотрудник Институт археологии им.А.Х.Марғұлана, докторант PhD Алматы, Казахстан, Email: boriszheleznyakov@mail.ru*

² *старший научный сотрудник Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык»*

Есик, Казахстан, Email: jboti@mail.ru

³ *научный сотрудник Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» Есик, Казахстан, Email: kabykbaeva.dinar@mail.ru*

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ТАЛГАРСКОГО МИКРОРЕГИОНА ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ

Аннотация

В статье рассматриваются археологические памятники, ставшие известными при изучении средневекового городища Талгар. По имеющимся источникам, рядом с городищем есть не укрепленные поселения. Согласно исследованиям, территория на которой расположен средневековый город, была довольно большой. Тому доказательство обнаруженные вблизи городища различные находки. Кроме того, о городище сохранились упоминания в произведениях писателей и в трудах исследователей. Изучение городской округи и рядом расположенных поселений, выявило, тот факт, что в городище процветала торговля и ремесло.

Привозные предметы и серебряные монеты, найденные на территории городища, сегодня являются основными экспонатами ряда музеев и заповедников-музеев страны.

Ключевые слова: Талгар, поселения, средневековые, торговля, археологические памятники, артефакты

B. A. Zheleznyakov ¹, G. Zhumay ², D. S. Suataeva ³,

*¹ Senior Researcher, A.H. Margulan Institute of Archeology, PhD candidate
Almaty, Kazakhstan, e-mail: boriszheleznyakov@mail.ru*

*² Senior Researcher of State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"
Esik, Kazakhstan, e-mail: jboti@mail.ru*

*³ Scientific-research of State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk"
Esik, Kazakhstan, e-mail: kabykbaeva.dinar@mail.ru*

MEDIEVAL MONUMENTS OF THE TALGAR MICROREGION ACCORDING TO ARCHEOLOGY

Annotation

The article deals with the archaeological sites that became known when studying the medieval settlement of Talgar. According to available sources, there are not fortified settlements near the settlement. According to research, the territory in which the medieval city is located was quite large. This is evidenced by various finds found near the settlement. In addition, mentions of the settlement have been preserved in the works of writers and in the works of researchers. The study of the urban area and nearby settlements revealed the fact that trade and crafts flourished in the settlement. Imported objects and silver coins found on the territory of the settlement are today the main exhibits of a number of museums and reserves-museums in the country.

Key words: Talgar, settlements, Middle Ages, trade, archaeological sites, artifacts

Кіріспе. Жетісу өңіріндегі ортағасырлық қалалардың қалыптасуы мен даму тарихына қатысты археологиялық зерттеулер мен деректер негізінде анықталған елді мекендер мен қалашықтар туралы айтамыз. Кейбір деректерге сүйенсек, әлі күнге дейін нақтыланбаған елді мекендер де жөнінде санаулы ғана ғалымдардың еңбектерінде ғана айтылып жүр. Қаншама жылдар бойы зерттеліп келе жатқан қалашықтардың ашылмаған деректері мен белгісіз тұстары әлі де болса зерттеушілердің назарын аударатындықтан, барлау, бақылау, зерттеу жұмыстары жалғасын табуы қажет етеді.

Мақсаты: Мақалада ортағасырлық Талғар қалашығы мен нақтыланбаған елді мекендер жөнінде теориялық негізде жан-жақты зерттеліп сипатталған. Зерттеудің мақсаты – Талғар қалашығы мен нақтыланбаған елді мекендер арасындағы мәдени байланыстар мен тығыз қарым-қатынастың болғандығын қазба барысында немесе кездейсоқ табылған заттай деректер негізінде анықтау.

Материалдар мен әдістер: Зерттеудің әдіснамалық негіздері ортағасырлық қалаларды зерттеген ғалымдар мен зерттеушілердің теориялық және археологиялық қазба барысында табылған заттай деректер негізінде айтылған пікірлері мен тұжырымдамаларынан тұрады. Мақалада зерттеудің теориялық негіздемесін саралауға арналған теориялық салыстырмалы талдау әдісі қолданылғанын айтуға болады.

Нәтижелерді талқылау.

Археологиялық зерттеу барысында елді мекен, қалашық, қалажұрттары, тарихи ескерткіштер орыны анықталынып, археологиялық деректер негізінде салыстырылып, сол дәуірдегі қала тұрғындарының айналысқан кәсібі, қарым-қатынасы, тіршілік аумағын қарастырыамыз. Осы орайда артефакт, елді мекен, қалашық, бекініс, мәдени қабаттар, тұрғын үй және басқа да ортағасырға тән негізгі түсініктер нақтыланады.

Қалашық - тарихи мәдени ескерткіштің бір бөлігі, аталмыш елді мекен тұрғындарының қалыптасу тарихы мен даму кезеңдерін, қарым-қатынастарын, халықаралық байланыстарын заттай деректер негізінде анықтауға болады. Сондай-ақ елді мекенге қатысты артефактілер арнайы жүргізілген археологиялық қазба нәтижесінде кей жағдайда кездейсоқ олжа болса, бертін келе кейбір заттай деректер жер бетілік материалдар болып қолданылады.

Зерттеу нәтижесі: Талғар қалашығын көзбен көру және ескерткішті зерттеу, барлау жұмысы 150 жылдан астам уақыт бойы жүргізіліп келеді, бұл дегеніміз ескерткіштің бірегейлігін көрсетеді. Ш. Ш. Уәлиханов аталмыш ескерткішті 1854 жылы анықтады. Алайда жер бетінен алғашқы табылған заттар жинақтала басталса керек, дегенмен ол туралы нақты ешқандай дәлел сақталмаған. Верный музейі алғашқылардың бірі болып артефактілерді жинаған. 1921 жылдың жазында В.Д. Городецкий өзен бойымен ағып өткен табиғи сел әсерінен бүлінген мәдени қабаттарды алғаш байқаған, осыдан кейін зерттеушілер қаланың батыс қабырғасының артында орналасқан, селмен шайылған үй-жайлар мен шеберханалардың орнын көрсетіп, ескерткішті сақтаудың ерекшеліктеріне сипаттама берді [5. 49-55]. 1955 жылы алғаш рет Талғар қалашығына И.И. Копыловтың жетекшілігімен археологиялық қазба жұмысы басталды. А.Х. Марғұлан Талғар қалашығын зерттеп, алғашқы ғылыми еңбегінде Талхиз дереккөздерін бірінші болып салыстырмалы түрде көрсеткен [9. 61] Қалашықтың мәдени қабаттарын ашу бойынша зерттеулерді Абай мемлекеттік университеті мен Тарих, археология және этнология институтының археологтары 65 жыл бойы (2020 жылы Т.В. Савельеваның жетекшілігімен) біраз үзілістермен жүргізіп келеді. Көрсеткіш бойынша Жетісу аймағындағы ең танымал ескерткіштерден де ұзақ зерттелді. Археологиялық қазу әдістері қалашықтың жеке аумақтары, тұрғын үй және шаруашылық орындарының бүлінген орындарын зерттеуге, орналасуын анықтауға айтарлықтай нәтиже берді. Алматы қаласының музейлерінде Талғар қалашығынан табылған жәдігерлер негізгі витриналарға қойылған және музей қорларында сақталуда. Талғар және Қойлық қалашықтары Алматы облысының ортағасырлық қалалық мәдениетінің ең танымал және зерттелген ескерткіштері. Зерттеушілердің басым көпшілігі аталмыш қалашықтарды әлі күнге дейін Жетісудың тарихи-мәдени аймағы деп атайды. 1960 жылдан бастап К.М. Байпаковтың жетекшілігімен ескерткіштерге зерттеу жұмысы жүргізілді. Бұл аумақ Ұлы Жібек жолының Қастек пен Керімбайтөбеден (Ақтеректен) бастап, Қойлық пен Алакөлдің айналасындағы төрткүлдік дейінгі аумаққа созылып жатыр. Алдыңғы кезеңдердегі ескерткіштермен қатар: ең құндылары ерте және орта қола дәуіріне жататын петроглифтер, Жетісу өңіріндегі патша қорғандары (сақ дәуірі) VIII-XIII ғасырлардағы қалалық мәдениеттің гүлдену кезеңінен бастау алған қоныстар, елді мекендер - туризмді дамытуға негіз болды. Ферғана мен Шу алқабы арқылы өтетін негізгі жолдың солтүстік тармағы болғандықтан, Жібек жолы маршруттарының 600 км-ден астам маңызды бөлігін құрады. Алматы және Жамбыл облыстарында орналасқан Талғар, Қойлық және басқа да алты ескерткіш маңыздылықтарымен 2014 жылы «Жібек жолы: Чаньянь Тянь-Шань дәлізінің маршруттық желісі» трансшекаралық номинациясына енді. Қазіргі уақытта Талғар қалашығын қорғау және таныстыру үшін ескерткіш аумағының антропогендік даму сатысын сақтау қажет. 20-шы жылдардың басындағы біріктіру кезеңі - қалашықтың сақталу тарихын бұзды. Содан кейін, В.Д. Городецкий мен М.Е. Массон қаланың орталық бөлігі мен оңтүстігін сақтап қалды. Аталмыш аумақ қазір таңда ЮНЕСКО-ның қорғауына алынған ескерткіштер қатарына кірген. Алайда, Талғар қалашығына жүргізілген зерттеу жұмыстары бір ғасырдың көлеміне жетті. Олардың кейбіреулері белгілі бір тарихнамада жинақталған. Қазіргі уақытта ҚР Мемлекеттік Орталық музейінде сақталған ортағасырлық сырттан келген заттар қалашықтың сыртқы қабырғаларынан, шығысқа қарай ондаған метр жерлерге суармалы арық төсеу кезінде табылған [13. 44-45]. Кейбір олжалар И.И. Копылов архив құжаттары мен ғылыми мақалаларда ғана танымал, ал жәдігерлердің өзі жоғалып кеткен [10. 122-136]. Талғар қаласынан кездейсоқ табылған заттар ортағасырлық Талхиз қалашығының (XI-XIII ғасырдың басында гүлдену кезеңі) аумағының едәуір үлкен болғандығын көрсетеді. Қала маңы абаттандырылмаған, елді мекеннің жоғарғы бөлігінде ауыл шаруашылығына ыңғайлы жерлер болғандығын білдіреді, алайда, XIX ғасырдағы заманауи Талғардың құрылысы сондай-ақ 50-жылдардағы жерді қарқынды пайдалану барысында қалашықтың біраз аумағы жойылып кеткен. Талхиз қалашығының аумағы кең болғандығын, қазба барысында анықталған шаруашылық орындары, шеберханалар, тұрғын үй орындары мен ерекше рельефті бекіністерден, тас жолдардан көруге болады. (Сурет 1).

Жүргізілген зерттеу нәтижелеріне қарасақ, ортағасырлық Талғар қалашықтың өмірі 4 ғасырға созылған. Стратиграфиялық шұңқырда ерте қабаттар (VIII ғ.) байқалды. Жоғарғы мәдени қабат, кездейсоқ және зерттеу барысында табылған олжалар қалпына келтіріліп, хронологиясы нақтыланды.

Ортағасырлық Талғар қалашығы орналасқан табиғат адамның дамып жетілуіне өте қолайлы болғандығы белгілі, мәселен, су көздерінің көптігі, сондай-ақ жұмсақ климат егіншілік пен бау-бақшаның дамуына жақсы ықпал етті. Неолит дәуірінде адамдардың осы алқапты мекендегендегені анықтады. Қазақстан-Америка экспедициясы барлау барысында қалашықтың

шығыс бөлігіндегі егістік алқаптарынан неолит дәуіріне тән бұрғыланған саңылаумен (раковинамен) өңделген тастар сияқты құнды артефактілерді тапты [14]. Егер соңғы онжылдықтағы антропогендік фактор болмағанда, теңіз деңгейінен 1000-1500 м биіктікте орналасқан аңғарда археологиялық орындар көп болар еді. Алайда, топырақтың түзілуі, жер сілкінісі мен селдің жиі жүруі секілді табиғи апаттар ежелгі ескерткіштерді іздеу, барлау жұмыстарын қиындатты. Талғардың оңтүстігі мен солтүстігі түйіскен жерлерінде ежелгі түркі дәуіріне тән көпшілікке мәлім емес ортағасырлық қорымдар бар. Топырақтың қарқынды түзілуінен немесе заманауи тұрғын үйлердің астынан ежелгі ескерткіштер қалдығы жиі табылуда. В.Д. Городецкийдің пайымдауынша жерлеу орындары қалашық аумағынан бастап, солтүстікке қарай созылып жатыр [5. 52]. Алайда, шағын аудандарда ортағасырлық қалашық пен отырықшы егіншілік мәдениеттің ескерткіштері де бар. В.Д. Городецкий Талғар қалашық аумағының едәуір жойылғандығын деректер келтіре отырып, табылған кейбір жәдігерлер туралы өз еңбегінде көрсетеді. В.Д. Городецкий оңтүстіктен солтүстікке (қазіргі суармалы арық ағып жатқан жерде) су құбырлары, қаланың батыс қабырғаларының астында орналасқан шеберханалар туралы жазған. Қалашықтың орталығында диаметрі 25 м болатын маусымдық ағынды су қоймасы болуы мүмкін деген деректер келтіреді [5. 52]. Городецкийдің пайымдауынша қалашықтың солтүстік-шығыс қоршауынан 70 метр жерде өлшемі шамамен 160x180 м болатын шаруашылықтың орны болған, қазіргі уақытта жекеменшіктің аумағына өтіп кеткен деген дерек келтіреді [5. 53]. Қазіргі уақытта қалашықтың осы аумағы елді мекеннің солтүстік-шығыс қабырғасынан төмен орналасқанын Google Earth картасынан көрінеді. В.Д. Городецкийдің мәлімдеуі бойынша бұл Талғар қалашық қабырғаларының негізгі төртбұрышының солтүстігінде орналасқан тік бұрышты қоныс (төрткүл) болуы мүмкін. Өткен ғасырдың 20-жылдардың басында ортағасырлық Талғар оазисінің алғашқы қалалық орталығының нығайтылған бекіністері сақталған дейді. Демек, дәл сол жерде ертедегі қала өмірі шоғырланған VIII-X ғғ. дейін жалғасқан деген болжам жасауға айтарлықтай негіз бар. Археологтар анықтайтын екі алғашқы кезең (үшеуінен), әсіресе Жетісудың солтүстік-шығыс қыштары, қалалары мен қоныстары үшін (VIII-X ғғ. мен X-XIII ғғ. басында), (XIII-XIV ғғ.) деп болжау қисынды болар еді [3. 353-354]. Бұл кезеңді салыстырмалы түрде қарағанда барлық материалдық және рухани мәдениетке әсер еткен қуатты саяси оқиғалармен белгілі. X ғ. басы мұсылман мәдениетінің рухани және материалдық тұрғыдан таралуы, қараханидтер мен қарлұқ хандығы мемлекетінің құрылуы, XIII ғ. Моңғол мемлекетімен Шағатай ұлысы мәдениетінің біртұтас бейнесінің қалыптасуы. Жергілікті қарлұқтар мен қараханид әулеті арасындағы қарым-қатынастың мәні әлі күнге дейін толық зерттелмеген. Дегенмен, бұл әулеттің ұрпақтары өте аз уақыт билік құруымен байланысты болуы мүмкін (XII ғасырдың аяғынан бастап 1209 жылға дейін) [12. 82-92]. 1213 ж. Гурхан қайтыс болған соң, екі жыл бұрын күшін жоғалтқан Күшілік Жетісу мен Тянь-Шанда бүкіл билікті иелене бастады. VIII ғ. соңымен IX ғ. басындағы Талғардағы шурфтан табылған қыштар қалашықтың сыртқы қабырғаларының салыну мерзімін нақты көрсетпейді, тек тиісті кезеңдерге тән мәдени қабаттар ғана анықталынды. «Археологиялық сараптама» ЖШС археологтарының Талғар қалашығының қабырғасына жүргізген соңғы үлкен зерттеулері қабаттар мен табылған заттарға толық сипаттама берген, бірақ төменгі қабаттарының мерзімі туралы ештеңе айтпайды. Мысалы, солтүстік қабырғасы мен солтүстік-шығыс мұнарасы сияқты зерттеу жүргізілген орындары жайлы айтылған [4. 50]. Талғар қалашық аумағындағы кездейсоқ олжалардың көптігі қараханид дәуіріндегі қала өмірінің өркендеуі туралы соның ішінде бірегей сырттан келген артефактілер, оазистің құрылымын, халықтың бірнеше елді мекенге қоныстанғанын және егіншіліктің сипатын айғақтайды. XI ғ. аяғымен XIII ғ. басында ислам тек қалалық жерде ғана емес, Іле алқабының кең аумағындағы көшпелі және жартылай көшпелі қараханид тұрғындарының арасындағы шаруа құлдарына да ене бастады: IX ғасырдың соңында Талас пен Шу алқабынан бастап Арыста қаладан тыс жерлерде тұрғындардың өмір қауіпсіздігі туралы қамтылды [7. 191-192]. Қазақтардың дәстүрлі тұрмыстық мәдениетін қолдау туралы белгілі монографиямен салыстыра отырып, Жетісудағы кейінгі қарлұқ, қараханидтер мен моңғол тарихының кезеңдерінде ауыл шаруашылығы мен түрлі қолөнер қызметтеріне иемденген, мал өсірумен қатар, қалалар, қоныстар мәдениеті терең тамыр жайғанын сеніммен айтуға болады. [1. 62-109]. Бұл дегеніміз негізгі қаланың мәдени қабатымен алғашқы материалдардың әлсіз тұсын салыстырмалы түрде көрсету. Алайда, ескерткішті жеке дара зерттеу мүмкін емес. Бұл белгілі бір оқиғаларға қатысты басталуы мүмкін, мысалы, X ғ. екінші жартысында ескі орталықтың қирауы, халықтың көбеюі немесе биліктің орталықтандырылуы. Қазіргі уақытта бұл аймақ қоршалған және жеке меншікке жатады. Дегенмен, Талғар қалашығының негізгі қонысы жеке меншіктің территориясына кірмеген де қирамаспа еді дегенде ой келеді.

Тунк/Тонк. Талхиз қалашығы даму кезеңінен бұрын да (XII-XIII ғғ. басында) тарихи-географиялық шежіреге енген. Бұл кезең олжалар мен мәдени қабаттардың гүлдену кезі еді. Парсы географы 982 жылғы «Худуд ал-әлем» (Әлемдер шекарасы) еңбегінде Ұлы Жібек жолын саяхатшылар тоғысқан нүкте ретінде көрсеткен. Аталмыш еңбектегі елді мекендердің ішінде Талхиз қалашығы көрсетілген. Географтың пайымдауы бойынша «елді мекен түркі тайпалары чигил мен қарлұқтар арасындағы шекарада таулардың арасында орналасқан. Қалашық тұрғындары жауынгер, батыл, ержүрек» деп сипаттаған. Талхизге жақын жерде Тунк елді мекені өзеннің сол жағалауында қарама-қарсы орналасқан. И.И. Копылов «Талғар» атауы ежелгі түріктің «Талқығы» - «ер» - түйенің өркешіне ұқсайтын тауда пайда болуы мүмкін деп жазды, «Тун» атауы «бейбітшілік» дегенді білдіреді. «Худуд ал-әлемде» алғаш рет «Талхиз» атауы кездесетінін А.Х. Марғұлан салыстырмалы түрде көрсеткендігін И.И. Копылов өз еңбегінде айтқан. [9. 61-62]. И.И. Копылов 1966 жылы «Өркештау» тауының етегінен Алматы қаласына дейінгі аралықты мұқият зерттеген. Өкінішке орай, сол уақыттағы жерді тегістеу жұмысы барысында қалашықтың орталық бөлігі толығымен жойылды. Тек сол кездегі зерттеушілердің еңбектерімен жазушылардың шығармаларында естеліктер ғана сақталған. Жұмысы барысында бақша қызметкерлері шикі және тастан жасалған қираған үйінділердің іздерін, қыштан табылған заттардың көптігін, оның ішінде ірі хумдар, сондай-ақ, сүйектерді, жануарлардың, адамдардың жерленген іздерін де, күйдірілген кірпіштің көптеген сынықтарын атап өтті. Демек, аталмыш аумақ қалашық орны болып саналады. И.И. Копыловтың пайымдауы бойынша «Маточкин» мен «Коллекционер» бақтардың арасындағы 6 га жер қалашық аумағы болып саналады деп көрсеткен. Терең жүргізілген сараптама қорытындысы бойынша қалашық аумағының ортасында екі пеш пен қыш бұйымдар жасайтын шеберхана қалдықтары табылған [6. 63]. «Тунк» елді мекенінен IX ғ. басынан XIII ғ. дейін И.И. Копылов қыш ыдыстардың қалдықтарын тапқан. Қыш фрагменттерінің көп мөлшерде табылуы бұл жерде ортағасырлық қоныстың болғандығын көрсетеді. Сондай-ақ, ұзындығы 60 см болатын су құбырларда табылған [6. 63]. Демек, Тунк елді мекеннің болғандығы жайлы, оның аумағының окшаулағандығын И.И. Копылов көрсете келе, 20-жылдары төменгі жағының қатты көтерілу салдарынан солтүстік-шығыс қабырғалары қираған делінген. XX ғ. елді мекеннің мәдени қабаттары жеке меншік территорияның аумағында тегістелген жердің астында қалған. Тунк, Талғар I елді мекендері Т.В. Савельеваның окшаулануымен сәйкес келеді екен [16. 34]. 940 жылдардың басында қарлұқ тайпалары қоныстанып, қарлұқ қағанаты хандыққа айналғаннан кейін қалашық аумағы едәуір қысқарғаны белгілі болды. Талғар қалашығында қарлұқтар мекендеді, осы күнге жеткен деректер бойынша олар жауынгер болған, ортағасырлық дереккөздерге қарасақ X-XIII ғғ қала тұрғындарының тығызданғаны байқалады. Қалашық аумағының жоғарғы бөлік топографиясынан (Талғар қонысынан 1,5 км төмен) сақ қорғаны көрінеді. В.Д. Городецкий 1921 жылы Талғар қалашығындағы бос жерлермен әр түрлі дәуірлерге жататын басқа қорғандар болғанын атап өткен. Зерттеуші сонымен қатар елді мекен аумағынан арық құбырларының көптігін айтқан [5. 51]. Алайда, қалалық аумақ пен елді мекенді ондаған жылдар бойы зерттеу барысында сауда-саттық пен қолөнер жақсы дамығандығын осы уақытқа жеткен құнды заттардан көруге болады. «Есік» қорық-музейінің экспозициясына қойылған Қарахан дәуірінің тиындары Талғардағы сауда саттықтың қарқынды дамығандығының белгісі. Талхиз бен Тунка елді мекенінен басқа, Есік пен Талғар арасында орналасқан Рахат қалашығы бар. Сондай-ақ Т.В. Савельева өзінің монографиясында тағы бірнеше елді мекендер бар екендігін айтады. Талғар I елді мекені Тополевка өзенінің бойында Талғар қалашығының батысындағы нақтыланбаған. Тунк елді мекені Талғар/Талхиздің солтүстік-батысында өзеннен батысқа қарай 0,5-1 км жерде орналасқан. И.И. Копылов осы күнге жеткен деректер бойынша елді мекеннің орындарын егжей-тегжейлі зерттеген археолог.

Талғар II бекітілмеген елді мекен Талғардың шығыс жағында, Талғар қалашығынан солтүстік-шығыста 4 км жерде орналасқан. Қазір оны кірпіш зауытының құрылысы толығымен алып жатыр. Елді мекеннің ауданы шамамен 4 га құрайды (200 x 200 м), ал, елді мекен тау бөктерінде орналасқан, арықтармен қоршалған. Қоныстан табылған қыш ыдыстар X-XII ғғ. жатады.

Талғар III бекітілмеген елді мекен «Казстрой» (қазіргі Рыскулово) Талғар қалашығынан шығысқа қарай 5 км жерде орналасқан, көлемі 200x300 м, мәдени қабаттары 1 м дейін жетеді [16. 34-35].

Бекітілмеген Қайназар елді мекені Талғар қаласының орталығынан солтүстік-шығысқа қарай 12 км жерде, Талғар - Есік жолының солтүстігіне қарай 1-2 км жерде, Қайназаровка өзеннің жағасында орналасқан. Елді мекен шығыстан батысқа қарай 250-300 метрге, солтүстіктен

оңтүстікке қарай 200 метрге созылып жатқан аумақты алып жатыр. Елді мекеннің жоғарғы қабатының 30-50 см жерді жыртудың салдарынан бұзылған. Егістіктің бетінде қыш ыдыстардың сынықтары, қазанның сынықтары мен тұтқалары, құмыралар мен хумдардың мойны табылған. Бірнеше жыл бұрын ескерткішті зерттеуші, археолог А.Е. Рогожинский өткен ғасырдың 80-ші жылдарындағы материалдарды авторға тапсырып, табылған олжаларды бірлесіп сипаттап, «Есік» қорық-музейінің қорына өткізеді.

Қызыл Қайрат елді мекені қазіргі ауылдан батысқа қарай 0,5 км жерде орналасқан. Талғар қалашығынан солтүстік-батысқа қарай 6 км жерде, ағыстың оң жағалауында орналасқан. Сызба бойынша төртбұрышты қалашықтың бұрыштары кардинальды нүктелерге бағытталған, әр жағының өлшемдері 60 м. Оны биіктігі 1-1,5 м, ені 5-5,5 м болатын үйінді қоршап тұр. Үйіндінің бұрыштарында дөңгелектелген мұнаралар бар, жалғыз кіреберіс солтүстік-шығыс қабырғаның ортасында орналасқан. Сонымен қатар, ортағасырлық Алатау, Бәйтерек (Новоалексеевка), Раздолье елді мекендері туралы деректер де бар. Ортағасырлық бұл қоныстардың барлығының жағдайы мониторинг жүргізуді, олжаларды есепке алуды, сондай-ақ әр түрлі тарихи кезеңдерде қаншалықты қолданыста болғандығын зерттеуді қажет етеді. (Савельева, 1994, 35-бет). Талғардан табылған айналар – құнды олжа. Интернет парақшаларында айнаға қатысты көптеген сілтемелер көп, олардың арасында танымал авторлар да бар. Мысалы, Талғардың «бақтарындағы» олжалар туралы жазбасында А.Г. Лухтанов, бұл жағдайдың 60-шы жылдары отбасының үй салуымен байланысты болғанын баяндайды. Сол кезде жалпақ металл зат «жайпақ табақ» табылыпты. Өкінішке орай, олжа уақыт өте келе жоғалып кеткен. Ал, автор оны қола айна болған деп болжайды. Талғар қалашығынан сырттан келген барлығы 7 қола айна табылып (2 - ирандық, 4 - қытайлық және 1 - ортаазиялық), бірнеше рет жарияланған. Өкінішке орай, айналардың нақты табылған орны көрсетілмеген. Мақалада олжалардың нақты табылған орны туралы деректер келтірілмеген (олардың тек қазба жұмыстары кезінде табылғаны айтылады). Олардың шығу тарихын, уақытын, интерпретациясы мәселелері зерттелуде [11. 37].

Сурет 2.

Қазіргі таңда ЮНЕСКО-ның қорғауына алынған қалашықтың аумағы - шамамен 20 гектар толығымен темір қоршаумен қоршалған. Зерттеулерлерге сүйенсек, ортағасырлық қала орналасқан аумақ айтарлықтай үлкен болған. Бұған Талғар қалашығынан әр түрлі қашықтықта табылған кездейсоқ олжалар дәлел. Әзірге парсы тіліндегі «Әлем шекаралары» жазбасы Талхиз туралы археологиялық мағлұматтарды аз да болса толықтыратын жалғыз дерек көзі болып отыр. Талғар қалашығының солтүстік аумағы XIX–XX ғасырдың басындағы ғимараттармен бой көтерді. Белгілі болғандай, қалашықтан солтүстікке қарай 3 км жерде де құнды жәдігерлер табылды. Олардың кейбіреулері солтүстік қалалық қорымына тиесілі болуы мүмкін. Құнды олжалардың бірі - антропоморфтық жапсырмамен безендірілген үлкен су таситын құмыра. Онымен бірге ою-өрнектері мен уақыты ұқсас зооморфтық құмыра табылды. Қызғылт ангобпен қапталған, кең мойынды құмыра арнайы айналмалы қондырғымен, яғни, станокпен жасалған. Құмыраның биіктігі 65 см, мойынының биіктігі 25 см, денесінің диаметрі 40 см, мойынының диаметрі 10 см. Құмыраның мойны мен ернеуі адамның басына ұқсас: маңдайымен бір сызықты құрайтын түзу мұрны бар; мұрын тесіктеріне саздан сақина салынған; үздіксіз сызылған сызық түріндегі қастар, ал, аузы сұр шыны тәріздес шлак кесінділерімен белгіленген; көзі жоқ. Су ағызатын жиек үш тісті тәжді бейнелеп, асыл тастарды имитациялау үшін әйнек тектес үш жапсырмамен безендірілген. Ыдыстың тұтқасы желке тұсынан басталып, арқасына түскен (қабырғасына) өрілген қос бұрымға ұқсас. Ыдыстың сырты қиылысқан қылқан жапырақты бұтақтардың рельефтік бейнелері бар үш үлкен жапсырма жапсырылған. Қабырғасындағы үшбұрышты тістер түріндегі екі жолақ, киімнің ою-өрнегіне ұқсайды. IX-XI ғғ. тиесілі антропоморфты құмыра - 1973 жылы Талғар қалашығынан солтүстікке қарай 3 км жерде кездейсоқ табылған. (Қазақ КСР Ғылым академиясының Талғар отряды бірнеше жыл жұмыс істеген). Бұл аумақ Т.В. Савельеваның ауызша кеңесте айтқан қонымды болжамына сәйкес, ортағасырлық Талхиздің төменгі некрополіне тиесілі болған. Атап айтсақ, шүмегі алға қарай созылған зооморфтық және антропоморфтық құмыралар Согд пен Чачта VI-VIII ғғ., Шу алқабы мен Талғарда VIII-X ғғ. кездеседі. [16. 16]. Сондай-ақ, Талғарлық осы екі ыдыстың ерте кезеңге жататындарын да кездестіруге болады. Құмыраның табылған жерін шамалап Талхиз қаласының солтүстік шетінің шекарасы, қаланың іргелес некропольлары деп белгілейді. Екінші құмыраның мойны тасбақаның басы тәрізді жасалған. [3. 466-467].

Сурет 3.

Қалашықтың шеткі бөлігінен тағы бір ерекше олжа табылды. 1941 жылы ҚР ҰММ Талғар қалашығының шығыс маңынан табылған бірегей қазына келіп түсті. Қазіргі таңда жеке қожалыққа

(жылқы фермалары) алып жатқан көрінеді. Оған Қытайдың төрт фаянс кесесі, екі қоладан жасалған табақ, ерекше суреттелген ирандық бір ыдыс кіреді. Бүгінде олар осы музейдің археологиялық экспозициясына қойылған. Қалашықтан табылған ең керемет олжалардың бірі - қоладан жасалған табақ.

Сурет 4.

Табақтағы сурет бір-бірінің үстіне сызылған бірнеше шеңберден тұрады. Оның дәл ортасында дөңгелек медальон орналасқан. Ішінде екі сфинкс: бет жүзі адам, денесі арыстан, қанатты тіршілік иелері бейнеленген. Олар геральдикалық қалыпта тұр: артқы аяқтарымен тұрған, бір-біріне арқаларын қаратып, құйрықтары айқастырылған. Денелері профиль, беттері – фас (алдыңғы жағынан бейнеленген). Фантастикалық кейіпкерлердің басында үш тісті тәждер орналасқан. Медальонның барлық бос тұстары өсімдік тәріздес өрнектермен жабылған. Келесі өрнектелген сақина - шеңберлермен бөлінген үш жұп ит пен екі түлкінің «жануарлар жарысы» кескіндерімен толтырылған. Иттердің барлығы қарқынды қимылда: аяқтарын созып, құлақтарын жымқырып алған. Қашып бара жатқан түлкілер артына қарайды. Өндіріс орны - Иран болуы ықтимал (XII - XIII ғасырдың басы). Осындай кездейсоқ немесе қазба жұмыстары кезінде табылған құнды бұйымдар мен артефактілердің едәуір бөлігін сырттан келген заттар құрайды [4. 374].

Қорытынды. VIII-XIII ғғ Жетісу қалалық мәдениетінің өркендеуіне әсер еткен процестер, яғни, сақтар мен үйсіндердің гүлдену кезеңінен кейінгі мыңжылдыққа қарағанда, бұл аймақтың дамуы әлдеқайда күрделі болғаны анық. Қалалардың қалыптасу процестеріне мемлекеттің әсер ету факторларының қатарына ғалымдар мыналарды жатқызады: 1) саяси және идеологиялық бірлікті құру; 2) біртұтас экономикалық шаруашылық бірлігінің қалыптасуы; 3) сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету; 4) ең көп таралған қала типіне айналған бекіністі қалаларды қолдау және салу арқылы әскери маңыздылықты күшейту (Зиняков, 2019, б. 932) және басқа да бірқатар факторлар. Тау бөктерінде орналасқан қалашықтың тамаша табиғи көрінісі мен қала тұрғындарының санын, әл-ауқатын анықтау ғана емес, сонымен қатар сыртқы, геосаяси жағдайларын, елді мекен аумағына кірмейтін қала сыртындағы шаруашылық қауіпсіздігін - Талғар қалашығының даму тарихын зерттеу барысында қазіргі таңдағы үйінділер дәлелдейді. Жібек жолы бойындағы Жетісу, Іле Алатау бөктеріндегі қалалардың қалыптасуы мен дамуының алғышарттары туралы мәселелерді Н.М. Зиняков толық қарастырған [8. 934].

Сурет 5.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. Алматы: Ғылым, 1998. 234 с.
2. Байпаков К.М. Антропоморфный сосуд из Талгара //Археологические открытия 1973 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. Москва: Наука, 1974. С. 466-467.
3. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга II Урбанизация Казахстана в IX- начале XIII в. Алматы: Хикари, 2013. 516 с. с. 353-354.
4. Воякин Д.А. и др. Отчет о научно-исследовательской работе № AR-01/19, Алматы, 2019. 50 с. + Приложения.
5. Городецкий В.Д. Талгарское городище // Известия Средазкомстариса, Ташкент, 1928, Вып. 3. С. 49-55.
6. Железняков Б.А. Об особенностях формирования городских рабадов в IX-X вв. на юге Казахстана (городища с длинными стенами) // Известия НАН МОН РК Сер. обществ. наук. № 1 (268). Алматы, 2009. С. 174-195.
7. Железняков Б.А. Мавзолеи и ханака средневекового Каялыка. О процессах исламизации в Северо-восточном Жетысу в XIII в. // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней). Сборник научных статей. Алматы, 2016. С. 154-178.
8. Зиняков Н.М. Исторические предпосылки образования и развития средневековых городов Семиречья и Южного Казахстана //Вестник Кемеровского государственного университета. Кемерово, 2019. № 21 (4). С. 932-939.
9. Копылов И.И. О названии города на месте Талгарского городища // Вопросы социально-экономической истории дореволюционного Казахстана. Алма-Ата, 1978. С. 61–65.
10. Копылов И.И., Керекеша Л.И. Талкиг (Древний Талгар) – развилка Великого Шелкового пути // Археологические памятники на Великом Шелковом пути: межвуз. науч. сб. Алматы, 1993. С. 122–136.

11. Маркова К.Ю. *Бронзовые зеркала северо-восточного Семиречья в эпоху развития городской культуры (конец VIII – начало XIV вв.)*// Вестник КемГУ 2013 № 4 (56) Т. 2. Кемерово. С. 36-40.
12. Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А., Тулегенов Т.Ж. *Средневековая керамика поселения Рахат (по материалам исследований 2019-2020 гг.)*// Археология Казахстана № 3, 2020. С. 82-92.
13. Мякишева О.А. *Японский фарфор период - Мейджи из коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан*// Туған Олке – Родной Край № 1-2 (15-16), Алматы, 2010. С. 44-48.
14. *Отчеты казахско-американской экспедиции в 1995-2004 гг. (рук. Байпаков К.М., Чанг К.)* // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.
15. Петров П. Н. *Еще раз о монетной реформе Мас уд-бека 670/1271-1272 гг. в государстве Чагатаидов* // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. 2008. № 1. С. 201—213.
16. Савельева Т.В. *Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии)*. Алматы, 1994. 216 с., с. 34-35.

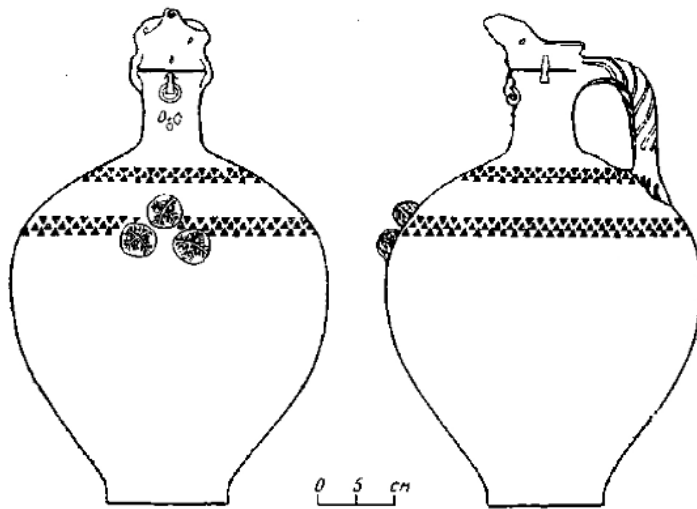
Иллюстрация тізімі:

1. Сурет. Талғар қалашығындағы археологиялық қазба И.И. Копылов жетекшілік еткен, XX ғасыр 50-60 жылдар архивтік фотосурет.

2. Сурет. XII - XIII ғасырдың басы Иранның қола айнасы, «жануарлар жарысы» рельефтік көрінісі және араб жазбасымен безендірілген. Талғар қалашығы.

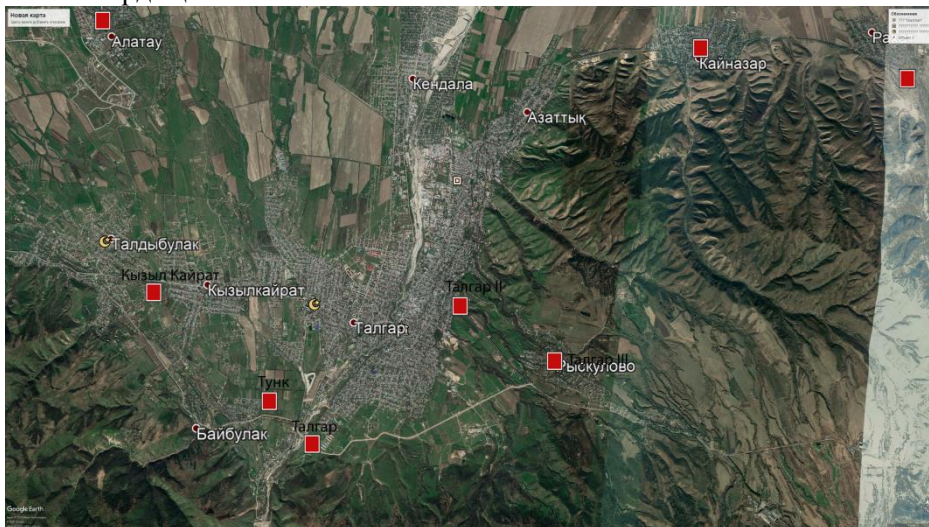

Сосуд из Талгара

3. Сурет. IX-XI ғғ. Талғардан табылған антропоморфты қыш ыдыс, Талхиздің солтүстік қорымы.

4. Сурет. Ирандық мифологиялық ою-өрнегі бар тағам, Талғар қалашығының шығыс маңы, XII - XIII ғасырдың басы.

5. Сурет. Талғар микроаумағындағы ортағасырлық ескерткіштердің археологиялық картасы, X - XIII ғасырдың басы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998. – 234 с.
2. Байпаков К.М. Антропоморфный сосуд из Талгара // Археологические открытия 1973 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1974. – С. 466-467.
3. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга II Урбанизация Казахстана в IX- начале XIII в. – Алматы: Хикари, 2013. – 516 с. с. 353-354.
4. Воякин Д.А. и др. Отчет о научно-исследовательской работе № AR-01/19. – Алматы, 2019. 50 с. + Приложения.
5. Городецкий В.Д. Талгарское городище // Известия Средазкомстариса. – Ташкент, 1928, Вып. 3. – С. 49-55.

6. Железняков Б.А. Об особенностях формирования городских рабадов в IX-X вв. на юге Казахстана (городища с длинными стенами) // Известия НАН МОН РК Сер. обществ. наук. № 1 (268). – Алматы, 2009. – С. 174-195.
7. Железняков Б.А. Мавзолеи и ханака средневекового Каялыка. О процессах исламизации в Северо-восточном Жетысу в XIII в. // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней). Сборник научных статей. – Алматы, 2016. – С. 154-178.
8. Зиняков Н.М. Исторические предпосылки образования и развития средневековых городов Семиречья и Южного Казахстана // Вестник Кемеровского государственного университета. Кемерово, 2019. № 21 (4). – С. 932-939.
9. Копылов И.И. О названии города на месте Талгарского городища // Вопросы социально-экономической истории дореволюционного Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – С. 61–65.
10. Копылов И.И., Керекеша Л.И. Талкиг (Древний Талгар) – развилка Великого Шелкового пути // Археологические памятники на Великом Шелковом пути: межвуз. науч. сб. – Алматы, 1993. – С. 122-136.
11. Маркова К.Ю. Бронзовые зеркала северо-восточного Семиречья в эпоху развития городской культуры (конец VIII – начало XIV вв.) // Вестник КемГУ 2013 № 4 (56) Т. 2. Кемерово. – С. 36-40.
12. Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А., Тулегенов Т.Ж. Средневековая керамика поселения Рахат (по материалам исследований 2019-2020 гг.) // Археология Казахстана № 3, 2020. – С. 82-92.
13. Мьякишева О.А. Японский фарфор периода - Мейдзхи из коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан // Тузан Олке – Родной Край № 1-2 (15-16). – Алматы, 2010. – С. 44-48.
14. Отчеты казахско-американской экспедиции в 1995 -2004 гг. (рук. Байпаков К.М., Чанг К.) // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.
15. Петров П. Н. Еще раз о монетной реформе Мас уд-бека 670/1271-1272 гг. в государстве Чагатаидов // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. 2008. № 1. – С. 201—213.
16. Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии). – Алматы, 1994. – 216 с., с. 34-35.

References:

1. Alimbay N., Mukanov M. S., Argynbayev H. traditional culture of life of Kazakhs. Essays on theory and history. - Almaty: Filim publ., 1998. - 234 P.
2. Байпаков К. М. anthropomorphic sosud from Talgar // archaeological discoveries of 1973 / OTV. Ed. "I Don't Know," He Said. Moscow: Nauka Publ., 1974, Pp. 466-467.
3. Байпаков К. М. Drevnyaya and srednevekovaya urbanization of Kazakhstan. Book II urbanization of Kazakhstan in IX - beginning XIII V. – Almaty: Hikari, 2013. – 516 pp. 353-354.
4. Voyakin D. A. and Dr. Report on scientific research work No. AR-01/19.-Almaty, 2019. 50 p. + application.
5. Gorodetsky V. D. talgarskoe gorodishche // Izvestia Sredazkomstarisa. - Tashkent, 1928, Vyp. 3. – С. 49-55.
6. Zheleznyakov B. A. about the peculiarities of the formation of the city of rabadov in IX-X BB. for yuge Kazakhstan (city with long lines) // Izvestia NAN Mon RK Ser. "no," she said. nook. № 1 (268). - Almaty, 2009. - Pp. 174-195.
7. Zheleznyakov B. A. mausoleums and khanaka srednevekovsky Kayalyk. On the processes of Islamization in North-Eastern Semirechye in XIII V. // cultural heritage of Eurasia (from the distance to our days). "I don't know," he said. - Almaty, 2016. - Pp. 154-178.
8. Zinyakov N. M. historical prerequisites for education and development of secondary cities of Semirechye and South Kazakhstan // Bulletin of Kemerovo State University. Kemerovo, 2019.No. 21 (4). - Pp. 932-939.
9. Kopylov I. I. on the name of the City at the site of Talgarskoe // issues of socio-economic history of revolutionary Kazakhstan. - Alma-Ata, 1978. - Pp. 61-65.
10. Kopylov I. I., Kereksha L. I. talkig (ancient Talgar) – the development of the Great Silk Road // archaeological monuments on the Great Silk Road: mezhvuz. "no," I said. sat. Almaty, 1993, Pp. 122-136.
11. Markova K. Yu. Bronzovye mirror of the north-eastern Semirechye in the epoch of the development of the city culture (konets VIII – beginning of XIV VV.) // Bulletin Of Kemgu 2013 No. 4 (56) Vol. 2. Kemerovo. - P. 36-40.

12. Mukhtarova G. R., Zheleznyakov B. A., Tulegenov T. zh. *Srednevekovaya ceramics of the settlement of Rakhat (on materials research 2019-2020.)* // *Archeology Of Kazakhstan* No. 3, 2020, Pp. 82-92.
13. Myakisheva O. A. *Japanese porcelain period - Meiji from the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan* // *Tugap Olke – native Krai* No. 1-2 (15-16). - Almaty, 2010. - Pp. 44-48.
14. *reports of the Kazakh-American expedition in 1995-2004.* (rUK. Baypakov K. M., Chang K.) // *archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," he said.*
15. Petrov P. N. *further Raz on the monetary reform of Mas ud-Beka 670/1271-1272 GG. in the state of Chagataidov* // *Bulletin of Spbgu. Series 2. History.* 2008. No. 1 – - pp. 201-213.
16. Savelyeva T. V. *Osedlaya culture of Northern sklons of Zailiyskiy Alatau in VIII-XIII VV. (on the materials of the settlement Talgar and memory of its periphery).* - Almaty, 1994. - 216 P., c. 34-35.